

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ТА ОЦІНКА РІВНЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА В СИСТЕМІ АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ

У статті розглянуто теоретичні основи економічної безпеки підприємств, досліджено та уточнено економічну сутність поняття «економічна безпека суб'єкта господарювання».

The article considers theory of economic security of enterprises, researches and specifies economic essence of the concept «economic security of economic player».

Ключові слова: економічна безпека підприємства, стійкий розвиток, кризові явища, корпоративні ресурси, ресурсно-функціональний підхід, функціональні складові економічної безпеки, оцінка рівня економічної безпеки, сукупний критерій економічної безпеки підприємства, моделі прогнозування імовірності банкрутства фірми.

Вступ. Протягом останніх десятиліть значного поширення в Україні набуло поняття «економічна безпека підприємства». Поява цієї категорії обумовлена ринковою трансформацією економіки України та прагненням до інтеграції в систему зовнішньоекономічних зв'язків. У ринкових умовах економічна безпека суб'єктів господарювання набуває нової значущості.

Проблеми власної економічної безпеки виникають перед кожним підприємством як за умов стійкого розвитку, який характеризується підтримкою ритмічності виробництва і збуту продукції, запобіганням матеріальним та фінансовим збиткам, захистом від несанкціонованого доступу до конфіденційної інформації і руйнування комп'ютерних баз даних, протидією недобросовісній конкуренції та кримінальним проявам, так і у кризові періоди.

Існують кризові явища різного типу, до складу яких можна віднести й економічну небезпеку. Криза проявляється у формі суттєвого порушення економічної рівноваги та загострення фінансово-економічних протиріч; виникає на будь-якій стадії життєвого циклу, переважно на початковій і кінцевій; має циклічний характер та визначається як зовнішніми, так і внутрішніми факторами; становить найбільшу небезпеку для існування підприємства і в той же час є імпульсом до його оздоровлення.

Незважаючи на значний доробок вітчизняних та зарубіжних фахівців, теоретична база для формування концептуальних основ економічної безпеки підприємства має все ще недостатній ступінь вивчення. Аналіз літературних джерел свідчить, що досі серед вчених та фахівців, які досліджують проблеми економічної безпеки підприємства, не існує єдиного погляду на визначення її суті. Наявність різних точок зору щодо інтерпретації поняття економічної безпеки підприємства зумовлює необхідність його подальшого вдосконалення.

Варто відзначити, що проблема діагностики рівня безпеки підприємства залишається сьогодні невіршеною та актуальною. Відмітимо, що багато аспектів цієї проблеми важко піддаються математичній формалізації. Вагомість цього питання обумовлює необхідність подальших досліджень у даному напрямку.

Основний розділ. Поняття економічної безпеки функціонування підприємства має ряд загальних рис, властивих безпеці як універсальній категорії природних і суспільних систем. У широкому розумінні безпека – стан об'єкта, коли йому не загрожує небезпека, зберігається незалежність об'єкта, надійність, цілісність, наявна захищеність від небезпеки та загроз, що існують [1, с. 907].

Теоретичні та методологічні аспекти проблеми забезпечення економічної безпеки підприємства знайшли відображення у наукових працях вітчизняних і зарубіжних авторів, зокрема А.С. Сосніна, В.Є. Духова, М.А. Бендікова, Б.Н. Торяннікова, М.П. Капустіна, Є.А. Олейнікова, Г.В. Козаченка, В.І. Лисова, А.П. Мизіна, В.П. Пономарьова, Є.В. Ковальова, В.І. Ярочкіна, П.Я. Пригунова, О.В. Ареф'єва. Варто відмітити, що на сьогоднішній день серед фахівців, які займаються цією проблемою, не існує єдиної думки з приводу визначення поняття «економічна безпека».

Первинне поняття економічної безпеки розглядалося як забезпечення умов збереження комерційної таємниці та інших секретів підприємства. На перших етапах ринкових перетворень у зв'язку зі зміною форм власності, самостійним виходом підприємства на зовнішній ринок, прагненням до максимізації прибутку, виробництва конкурентоспроможної продукції, реалізованої за допомогою зменшення витрат, використання нових технологій, питання збереження комерційної таємниці в діяльності підприємств набули особливої актуальності.

Різкий спад виробництва в цілому по країні, а головне – зміна економічних функцій держави, що була основним інвестором і споживачем продукції, змусили подивитися набагато ширше на проблему економічної безпеки підприємства. Тоді з'явився інший підхід до трактування поняття економічної безпеки. Відповідно до цього погляду економічна безпека підприємства зумовлена впливом зовнішнього середовища, що в ринковій економіці весь час змінюється. Саме з позицій впливу зовнішнього середовища, захисту суб'єктів господарювання від його негативного впливу і розглядається зміст категорії економічної безпеки підприємства.

Останнім часом поняття «економічна безпека» набуло нових ознак і відображає такий стан

економіки, який забезпечує спроможність протистояння системи негативним впливам із зовнішнього середовища. У зв'язку з цим економічна безпека підприємства стала розглядатися набагато ширше – як можливість забезпечення його стійкості в різноманітних, у тому числі й несприятливих, умовах, що склалися у зовнішньому середовищі, незалежно від характеру його впливу на діяльність підприємства, масштабу і особливостей внутрішніх змін. Так з'явилося визначення економічної безпеки підприємства як захищеності його діяльності від негативних впливів зовнішнього середовища, а також як здатність швидко усунути різноманітні загрози чи пристосуватися до існуючих умов, що не позначаються негативно на його діяльності.

Значна кількість науковців визначають економічну безпеку підприємства як стан захищеності та можливість усунути різноманітні загрози, виклики зовнішнього середовища. Частина фахівців вважає, що економічна безпека підприємства визначається взаємоузгодженням та гармонізацією економічних інтересів суб'єкта господарювання з інтересами пов'язаних з ним суб'єктів зовнішнього середовища. Окремі вчені розглядають економічну безпеку як внутрішню здатність підприємства до виживання та розвитку під впливом різноманітних факторів внутрішнього і зовнішнього середовища [2, с. 18-21].

Частина науковців підходить до з'ясування суті економічної безпеки підприємства з позицій ресурсно-функціонального підходу, тобто вони вважають, що економічна безпека суб'єктів господарювання – це стан найбільш ефективного використання ресурсів підприємства. Так, Є.А. Олейніков розглядає економічну безпеку підприємства як стан найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів для запобігання загроз та забезпечення стабільного функціонування підприємства сьогодні і в майбутньому [3, с. 138].

Детальне вивчення ресурсно-функціонального підходу дає підстави виділити його головну перевагу, зокрема комплексний, системний підхід до дослідження проблеми, оскільки саме в межах цього підходу досліджуються внутрішні і зовнішні фактори, які впливають на стан функціональних складових економічної безпеки підприємства, здійснюються аналітична оцінка рівня економічної безпеки підприємства та розрахунок економічних індикаторів, що характеризують стан функціональних складових економічної безпеки організації, розробляються заходи із забезпечення максимально високого рівня безпеки функціональних складових та економічної безпеки підприємства загалом.

Таким чином, економічна безпека підприємства – це такий стан корпоративних ресурсів (капіталу, персоналу, інформації та технологій, техніки і обладнання) та підприємницьких можливостей, при якому гарантується найефективніше їх використання для стабільного функціонування та динамічного науково-технічного і соціального розвитку, запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам [4, с. 423-425].

Основна мета економічної безпеки підприємства полягає в тому, щоб гарантувати його стабільне та максимально ефективне функціонування сьогодні і високий потенціал розвитку в майбутньому. До головних функціональних цілей економічної безпеки відносяться:

- забезпечення високої фінансової ефективності роботи суб'єкта господарювання, фінансової стійкості та незалежності підприємства;
- гарантування технологічної незалежності і досягнення високої конкурентоспроможності технічного потенціалу суб'єкта господарювання;
- оптимальна організаційна структура управління підприємством;
- високий рівень кваліфікації персоналу і його інтелектуального потенціалу;
- мінімізація руйнівного впливу результатів господарської діяльності на стан навколишнього середовища;
- забезпечення захисту інформаційного поля, комерційної таємниці підприємства;
- організація безпеки персоналу, його капіталу та майна.

Функціональні складові економічної безпеки підприємства створюють наступну структуру [5, с. 181-182]:

1) Фінансова складова може бути визначена як стан найбільш ефективного використання корпоративних ресурсів, що виражається в максимізації прибутку та підвищенні рентабельності бізнесу. Оцінку рівня фінансової безпеки підприємства доцільно проводити за показниками ліквідності, платоспроможності, прибутковості, рентабельності, ділової активності та іншими.

2) Інтелектуальна і кадрова складові характеризують збереження та розвиток інтелектуального потенціалу підприємства через ефективне управління персоналом. Забезпечення інтелектуальної та кадрової складових економічної безпеки підприємства включає два напрямки: підвищення ефективності роботи співробітників підприємства (підвищення кваліфікації, розробка новітніх технологій, впровадження інновацій), планування та управління персоналом. Оцінку інтелектуальної та кадрової складової здійснюють за групами показників: показники чисельного складу персоналу та їх динаміка (середньооблікова чисельність, плинність кадрів, групування персоналу за віком, кваліфікацією, соціальним положенням тощо); показники ефективності використання персоналу підприємства (продуктивність праці, фондоозброєність); показники якості мотиваційної системи організації (середня заробітна плата співробітників в цілому та за окремими професійними групами, соціальні пільги на одного співробітника); інтелектуальний стан підприємства (освітній склад персоналу, кількість патентів, впроваджень); показники

ефективності заходів щодо забезпечення економічної безпеки за рахунок інтелектуальної та кадрової складових.

3) Техніко-технологічна складова характеризує ступінь відповідності застосовуваних на підприємстві технологій кращим світовим аналогам за умови оптимізації витрат ресурсів. Ця складова передбачає оцінку якості технологій підприємства та їх відповідність світовим стандартам. Показники, які використовують для оцінки техніко-технологічної складової поділяють на дві групи: оцінка економічної ефективності заходів щодо забезпечення техніко-технологічної безпеки, оцінка рівня технологічного потенціалу підприємства (кількість ліцензій, патентів, обсяги продажу продукції, які відповідають світовим стандартам, ефективність використання основних фондів).

4) Політико-правова складова – це правове забезпечення діяльності підприємства, виконання всіх вимог діючого законодавства. Оцінка правової складової здійснюється за показниками рівня забезпеченості правової безпеки підприємства (питома вага судових справ у загальній кількості договорів підприємства, виграних процесів, кількість співробітників підприємства на одного робітника юридичної служби), вартісними показниками для оцінки ефективності робіт для забезпечення правової безпеки підприємства (сальдо штрафних санкцій за договорами, питома вага витрат на юридичне забезпечення в загальній структурі витрат підприємства).

5) Інформаційна складова характеризує ефективне інформаційно-аналітичне забезпечення господарської діяльності підприємства, що передбачає всебічний аналіз і обробку різноманітної інформації. Оцінку інформаційної складової проводять за кількісними показниками, за їх допомогою аналізують масштаб робіт з інформаційно-аналітичного забезпечення підприємства (питома вага кількості співробітників інформаційно-аналітичного відділу в загальній кількості співробітників, кількість інформаційних джерел і напрямків для аналізу), та за якісними показниками (питома вага витрат на забезпечення інформаційної безпеки підприємства в загальній сумі витрат, економічна ефективність інформаційної складової).

6) Екологічна складова характеризує дотримання діючих екологічних норм, мінімізацію втрат від забруднення навколишнього середовища. Підприємство повинно оцінювати свої витрати на забезпечення виконання екологічних норм на підприємстві та мінімізувати свої втрати від адміністративних санкцій за забруднення навколишнього середовища та втрати ринків країн з більш жорсткими нормами екологічного законодавства.

7) Силова складова характеризує забезпечення фізичної безпеки працівників підприємства та збереження його майна. Оцінка даної складової здійснюється за показником ефективності заходів по запобіганню втрат.

8) Ринкова складова характеризує ступінь відповідності внутрішніх можливостей розвитку підприємства можливостям, які формуються в ринковому середовищі.

9) Інтерфейсна складова характеризує надійність взаємодії з економічними контрагентами підприємства.

Забезпечення економічної безпеки полягає у виділенні, аналізі та оцінці існуючих загроз за кожною з функціональних складових і розробці на їх основі системи заходів, що попереджають та протидіють виникненню кризових явищ на підприємстві.

При визначенні загального рівня економічної безпеки підприємства необхідно оцінити вплив кожної складової, спрогнозувати можливі втрати, а також розрахувати індикатори економічної безпеки.

Рівень безпеки, що склався на підприємстві, визначається рівнем ризику від можливих катастроф, а також від кризоутворювальних процесів, які згодом призводять до небезпечних наслідків, тобто знаходять вираження у різних за масштабами та глибиною кризах. Рівень безпеки залежить від обґрунтованості системи управління безпекою підприємства.

На сьогоднішній день фахівцями у сфері безпеки функціонування суб'єктів господарювання розроблено декілька методичних підходів щодо оцінки рівня економічної безпеки, які відрізняються між собою методами розрахунків, критеріями безпеки, практичною спрямованістю, рівнем узагальнення й абстрагування [2, с. 77-94].

Згідно з індикаторним підходом рівень безпеки функціонування підприємства визначається за допомогою системи індикаторів. Індикатори представляють собою кількісні та якісні величини, які характеризують граничні значення різноманітних функціональних показників. Методика оцінки економічної безпеки суб'єктів господарювання полягає у порівнянні фактичних показників діяльності підприємства з встановленими індикаторами. Оцінка рівня безпеки функціонування фірми на основі цього підходу передбачає визначення груп індикаторів, що характеризують основні напрямки її діяльності. На основі порівняння фактичних показників роботи підприємства з граничними значеннями – індикаторами – робиться висновок про рівень економічної безпеки.

Економіко-математичний підхід оцінки рівня економічної безпеки ґрунтується на основі розрахунку критерію (інтегрального показника) економічної безпеки підприємства. Відносна складність розрахунку стримує широке використання цього підходу в практиці господарювання.

Представники ресурсно-функціонального підходу пропонують визначати рівень економічної

безпеки на основі оцінки ступеня використання ресурсів підприємства за кожною функціональною складовою. При цьому в якості корпоративних ресурсів використовуються фактори бізнесу, зокрема ресурс капіталу (акціонерний капітал та фінансові ресурси), ресурс персоналу, ресурс інформації та технологій, техніки та обладнання, прав (права на використання патентів, ліцензій та квот на використання земель), роль яких з розвитком цивілізації, вичерпуванням природних ресурсів і збільшенням цінності нематеріальних активів за остання роки стрімко зростає.

Так, Є.А. Олейніков пропонує оцінювати рівень економічної безпеки підприємства на основі визначення сукупного критерію економічної безпеки підприємства, що розраховується на основі думок кваліфікованих експертів щодо окремих функціональних критеріїв економічної безпеки підприємства [3, с. 143-146]. Часткові функціональні критерії економічної безпеки фірми за кожною з її складових обчислюються на основі оцінки збитків підприємства й ефективності заходів для їх запобігання. Вчений пропонує таку формулу розрахунку сукупного критерію економічної безпеки підприємства:

$$\text{СКЕБ} = \sum_{i=1}^n k_i d_i, \quad (1)$$

де k_i – значення часткових функціональних критеріїв економічної безпеки підприємства;

d_i – питома вага значущості функціональних складових економічної безпеки, причому $\sum_{i=1}^n d_i = 1$;

n – кількість функціональних складових економічної безпеки підприємства.

Деякі економісти пропонують здійснювати оцінку фінансової складової економічної безпеки за такими показниками фінансової стійкості [5, с. 183-184]:

$\pm E_c$ – надлишок (+) або нестача (–) власних оборотних коштів, необхідних для формування запасів та покриття витрат, пов'язаних з господарською діяльністю підприємства;

$\pm E_m$ – надлишок (+) або нестача (–) власних оборотних коштів, а також середньо- та довгострокових кредитів і позик;

$\pm E_n$ – надлишок (+) або нестача (–) загальної кількості оборотних коштів.

Показники фінансової стійкості розраховуються за формулами:

$$\pm E_c = E_c - Z; \quad (2)$$

$$\pm E_m = (E_c + K_m) - Z; \quad (3)$$

$$\pm E_n = (E_c + K_m + K_t) - Z, \quad (4)$$

де Z – сума запасів;

E_c – сума власних оборотних коштів підприємства;

K_m – середньо- і довгострокові кредити та позики;

K_t – короткострокові кредити і позики.

Залежно від значень оціночних показників можна виділити області фінансової стійкості та визначити рівні фінансової безпеки підприємства (табл. 1):

Таблиця 1

Оцінка фінансової складової економічної безпеки

Області фінансової стійкості / рівні фінансової безпеки	Значення оціночних показників
Абсолютна фінансова стійкість і абсолютна безпека	$\pm E_c \geq 0, \pm E_m \geq 0, \pm E_n \geq 0$
Нормальна фінансова стійкість і нормальний рівень безпеки	$\pm E_c \approx 0, \pm E_m \approx 0, \pm E_n \approx 0$
Хиткий фінансовий стан і нестабільний рівень безпеки	$\pm E_c < 0, \pm E_m \geq 0, \pm E_n \geq 0$
Критичний фінансовий стан і критичний рівень безпеки	$\pm E_c < 0, \pm E_m < 0, \pm E_n \geq 0$
Кризовий фінансовий стан і кризовий рівень безпеки	$\pm E_c < 0, \pm E_m < 0, \pm E_n < 0$

Основна перевага ресурсно-функціонального підходу – всеосяжний, комплексний характер, оскільки в рамках цього підходу досліджуються найважливіші фактори, що впливають на стан функціональних складових економічної безпеки підприємства, вивчаються основні процеси, що впливають на їх забезпечення, проводиться аналіз розподілу і використання ресурсів підприємства, розглядаються економічні індикатори, що відображають рівень забезпечення функціональних складових, та розглядаються заходи для забезпечення максимально високого рівня функціональних складових економічної безпеки підприємства.

На думку деяких вчених, найбільш узагальнюючим показником, що характеризує економічну безпеку фірми, є показник економічної дієвості, який характеризує здатність підприємства досягати поставлених завдань і виконувати власну місію у стратегічному аспекті [6, с. 185-189]. Якщо фірма здатна виконувати поставлені завдання, вона може чинити опір загрозам та небезпекам, що надходять із зовнішніх і внутрішніх джерел. Крім економічної дієвості, науковці пропонують для характеристики економічної безпеки використовувати показники продуктивності, фінансової стабільності, ліквідності, маневреності, коефіцієнт ефективності підприємництва та інші.

З метою оцінки рівня економічної безпеки підприємства окремі фахівці пропонують використовувати загальновідомі моделі прогнозування імовірності банкрутства фірми, а саме: модель

Альтмана, Спрінгейта, Ліса, Чессера, Таффлера і Тішоу, Фулмера, Сайфуліна і Кадикова, Давидової-Белікова тощо.

Окрім розглянутих моделей, для характеристики рівня економічної безпеки, окремі фахівці рекомендують застосовувати метод аналізу і обробки сценарію, методи оптимізації, теоретико-ігрові методи, методи теорії нечітких систем, програмно-цільовий метод та інші, які поки що не отримали ґрунтового теоретичного обґрунтування та широкого практичного використання.

Висновки. У ринковій економіці кожне підприємство, незалежно від форми організації бізнесу, має дбати про власну безпеку. Від адекватної оцінки економічної безпеки суб'єкта господарювання залежить ефективність управлінських рішень, які забезпечують стійкість та розвиток підприємства в умовах постійного впливу чинників зовнішнього і внутрішнього середовища.

На нашу думку, найбільш оптимальним є ресурсно-функціональний підхід. Отже, економічну безпеку підприємства можна інтерпретувати як стан найбільш ефективного використання економічних ресурсів для запобігання загроз і забезпечення стабільного функціонування мікроекономічної системи сьогодні та в майбутньому. З цією метою досліджується сукупність процесів, що відбуваються в мікроекономічній системі, з усіма їх характерними особливостями та взаємозв'язками, які об'єднані в єдину групу з точки зору їхньої функціональної ролі в забезпеченні економічної безпеки.

Слід зазначити, що сьогодні ресурсно-функціональний підхід є найбільш визнаним та широкоживаним. Проте, незважаючи на це, він не позбавлений певних суттєвих недоліків. На нашу думку, ресурсно-функціональний підхід щодо оцінки рівня економічної безпеки підприємства є дуже приблизним і не має конкретного кількісного вираження. Спроба охопити всі функціональні напрямки діяльності підприємства призводить до нівелювання поняття економічної безпеки і до ототожнення його з оцінкою ефективності використання ресурсів.

Окрім цього, рівень економічної безпеки суб'єкта господарювання при використанні ресурсно-функціонального підходу оцінюється за допомогою сукупного критерію економічної безпеки, який розраховується на основі думок кваліфікованих експертів. Самі ж розробники цього методу визнають, що при розрахунку сукупного критерію неможливо уникнути суб'єктивності поглядів експертів, які проводять оцінку рівня економічної безпеки підприємства. Суб'єктивізм ресурсно-функціонального підходу виявляється як в оцінці збитків при визначенні часткових функціональних критеріїв, так і в процесі розподілу питомої ваги функціональних складових при розрахунку сукупного критерію економічної безпеки підприємства.

Таким чином, розглянутий ресурсно-функціональний підхід є досить трудомістким, носить суб'єктивний характер, так як критерій економічної безпеки визначається на базі експертної оцінки. Даний підхід передбачає проведення оцінки всіх функціональних складових діяльності підприємства, що унеможливило швидкий розрахунок індикаторів економічної безпеки та швидке прийняття управлінських рішень.

Проблема оцінки економічної безпеки підприємства полягає у тому, що не всі індикатори безпеки детерміновані та мають кількісні вимірники, тому отримати достовірну інформацію щодо них дуже проблематично. У свою чергу, в нормативних документах та методичних рекомендаціях економічна безпека підприємства оцінюється з точки зору його економічної платоспроможності, що не дозволяє провести якісної оцінки всіх складових економічної безпеки.

Підкреслимо, що оцінка економічної безпеки функціонування підприємства повинна ґрунтуватися на комплексному багатофакторному підході, так як оперуючи декількома, навіть найвагомішими, показниками, об'єктивно оцінити рівень економічної безпеки суб'єкта господарювання, на наш погляд, практично неможливо.

Література

1. Мазур И.И. и др. Корпоративный менеджмент. Справочник для профессионалов. – М.: Высш. Шк., 2003. – 1077 с.
2. Кравчук О.Я., Кравчук П.Я. Диагностика та механізм забезпечення корпоративної безпеки підприємства: Монографія. – Луцьк: Надстир'я, 2008. – 256 с.
3. Основы экономической безопасности (Государство, регион, предприятие, личность) / Под ред. Е.А. Олейникова. – М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1997. – 288 с.
4. Загорная Т.О. Экономическая диагностика: Учебное пособие. – Донецк-Макеевка: Норд-Пресс, МЭГИ, 2006. – 523 с.
5. Афанасьев М.В., Білоконенко Г.В. Економічна діагностика: Навчально-методичний посібник. – Х.: ВД «ІНЖЕК», 2007. – 296 с.
6. Основы экономической безопасности / Бандурка О.М., Духов В.С., Петрова К.Я., Червяков І.М.: Підручник. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 236 с.

Надійшла 15.03.2010